

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ СЛАВІСТИКИ

УДК 398.87(=512.19)

О. М. Гуменюк

МОТИВИ ЕМІГРАЦІЇ ТА РЕКРУТЧИНИ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПІСНІ «ЕШИЛЬ АДА» («Зелений край»)

У статті розглянуто характерний зразок кримськотатарської народної емігрантської пісні, у якому, як і в багатьох українських емігрантських піснях, суттєву роль відіграє мотив непевної морської подорожі. Особливістю аналізованого твору є емоційно інтенсивне окреслення цього мотиву як вкрай бажаного, але нездійсненого для молодого кримчанина, котрий потрапляє в рекрути з перспективою служби в осоружному війську. Передача соціально- побутової достовірності, окреслення фабульних перипетій здійснюються тут за допомогою невимушеної подачі образних штрихів, підпорядкованих насамперед розкриттю душевних переживань і прагнень суб'єкта ліричної оповіді.

Ключові слова: фольклор кримських татар, лірика, емігрантська пісня, тематичні мотиви, поетика.

В статье рассмотрен характерный образец крымскотатарской народной эмигрантской песни, в котором, как и во многих украинских эмигрантских песнях, существенную роль играет мотив тревожного морского странствия. Особенностью анализируемого произведения является эмоционально интенсивная передача этого мотива как крайне желанного, но несбыточного для молодого крымчанина, который попадает в рекруты с перспективой службы в ненавистном войске. Отображение социально-бытовой конкретики, обрисовка фабульных перипетий осуществляются здесь с помощью непринужденной подачи образных штрихов, подчиненных прежде всего раскрытию душевных переживаний и устремлений субъекта лирического повествования.

Ключевые слова: фольклор крымских татар, лирика, эмигрантская песня, тематические мотивы, поэтика.

The article deals with the typical example of the Crimean Tatars' folk emigrant song where, as in many Ukrainian emigrant songs, the motif of a disquieting voyage plays an important role. The peculiarity of the analysed song is an emotionally intensive description of this motif as a wholly desirable, though impracticable undertaking for a young Crimean, who, in lieu of this, becomes a recruit, with possible prospects to serve in the enemies' repelling army. Conveying social and living authenticity, outlining plot's peripeteias are brought about in the song by means of the unconstrained rendering of picturesque traits aimed primarily at uncovering emotional experiences and aspirations of a subject of the lyric narration.

Keywords: Crimean Tatars' folklore, lyric poetry, emigrant song, theme motifs, poetics.

Кримськотатарська емігрантська пісня виникла на століття раніше від української, її поява й поширення пов'язані із занепадом наприкінці XVIII ст. Кримського ханства й приєднанням його території до Росії. Фольклористичну фіксацію й наукове вивчення кримськотатарського фольклору, зокрема емігрантського, започаткували наприкінці XIX і в перші десятиліття XX ст. слов'янські науковці Василь Радлов [6], Олексій Олесницький [4], В'ячеслав Пасхалов [5], Климент Квітка [3], згодом продовжили кримськотатарські фольклористи Яг'я Шерфедінов [7], Асан Рефатов [8], Юсуф Болат, Ібрам Бахшиш [1] та ін. Однак ґрунтовних праць, присвячених саме емігрантській пісні кримських татар, особливостям її поезики, докладному аналізу характерних її зразків, на жаль, ще немає. Певною мірою заповнити існуючу прогалину покликана ця публікація.

Бідування на рідній землі, що змушують безталанних мандрівців шукати кращої долі в далеких краях, непевна, часто вкрай небезпечна морська подорож, а відтак поява образу корабля, який асоціюється з чимось на кшталт тяжкого лиха й невідворотного фатуму, – характерні художні реалії багатьох кримськотатарських народних емігрантських пісень, таких, наприклад, як «Шу вапурнынъ думаны» («Цьо-

го пароплава дим»), «Бурса япуры келип» («З Бурси корабель прийшов»), «Кетеджекмих бу ерден» («Підемо з цієї землі»). Доволі своєрідно й притому не менш вражаюче трактуються подібні образи в пісні «Ешиль ада» («Зелений край», «Зелений острів»).

Пісня «Ешиль ада», окрім усього іншого, цікава особливим фігуруванням у ній топоніма *Акмесджит*. Загалом промовистість топонімики – вельми характерна риса емігрантського фольклору. Скажімо, в різних варіантах пісні «Айтыр да агъларым!» з'являються такі назви, як Гезлев, Кафа, Керч. Акмесджит (кримськотатарське місто на теренах давнього Неаполя Скіфського й нинішнього Сімферополя) згадується також у фольклорній епічній оповіді «Кримський дестан», де зокрема йдеться про новобранців із кримських татар, які направляються сюди з Бахчисарая. Тема рекрутчини в поєднанні зі згадкою про Акмесджит порушується і в пісні «Ешиль ада». Вона починається з двічі повтореного топоніма *Къырым*, що ніби задає тон експресивності подальшого викладу, не раз підсилюваній також іншими повторами. Поруч із топонімом Крим у першій же строфі фігурує назва Акмесджит, про яку йдеться зі зворушливою теплотою як про малу батьківщину ліричного героя:

Къырым, Къырым дегенинъ бир ешиль ада,
Акъмесджит меним озъ койим, уйум анда
(Крим, Крим, ти славишся як зелений півострів,
Акмесджит – моє рідне місто, тут мій отчий дім)
[2, с. 60; тут і далі пісня цитується за цим виданням].

І враз після цього лірично піднесеного замилювання рідним краєм та рідним містом звучать контрастно тривожні куплети, в яких висловлюється прагнення податися в далеку даль від милих серцю зелених краєвидів. Так само, як перша строфа починається подвійним зверненням до Криму, кожна з на-

ступних двох починається наполегливим апелюванням до кораблів, здатних сприяти пошукам незвіданих обр'їв:

Ал, келиятыр, гемилер, ал елькен ашып,
Не корьдинъ Къырымдан о къадар къачып!

Ал, каелиятыр гемилер тютюни будакъ
Гонълюмиз къалды Къырымда, ёлымыз узакъ

(Підхопіть, понесіть, кораблі, підхопіть, тріпотливі вітрила,
Що ж ти в Криму побачив і так біжиш!

Підхопіть, понесіть, кораблі з клубінням диму,
Наші серця лишаються в Криму, наша путь далека).

Анафоричний початок сусідніх строф, подвійне спонукальне звернення до кораблів, двократне *ал* у першому рядку другої строфи, подвійне «Къырымдан... – Къырымда» («З Криму – у Криму»), причому це «Къырымдан» певною мірою антонімічне попередньому «Къырым» з першої, раніше процитованої, строфи та наступному «Къырымда», – усе це неабияк посилює схвильованість, емоційну інтенсивність поетичної мови, сприяє живому відчуттю гострих переживань ліричного героя. Він, як бачимо, ладен тікати з Криму на будь-яких кораблях – і на тих, що тріпочуть вітрилами, і на тих, над якими клубочиться дим. Тут прямо не називаються причини нагального прагнення полишити рідну землю, але риторичне звернення ліричного героя до самого себе з цього приводу («Не корьдинъ Къырымдан о къадар къачып!» – «Що ж ти в Криму побачив і так біжиш!») виразно вказує на всю їхню загрозливість. У лірично проникливій і водночас риторично піднесеній фразі про розлуку з батьківщиною знов дається взнаки система контрастів – ми рушаємо в далеку путь, а серця наші залишаються в Криму. Прикметно, що тут також трансформується суб'єкт ліричної оповіді з «я» на «ми». Звертає на себе

увагу і своєрідний звукопис процитованих ліричних фраз, гострій тривожності яких відповідає рясне вживання колючого проривного *к*, до якого додається не менш жорстке *с* (скажімо, в щойно процитованому рядку чи не кожне слово починається з *к*). Цей звукопис до того ж надає поетичним рядкам особливої граційності. У наступному куплеті відчутне не так порівняння з Кримом, як гірка констатація невідворотності розлуки з ним. Тут оповідь набуває ще більшої емоційної інтенсивності:

Джавун, боран демедик, чыкътыкъ биз ёлгъа,
Къаратмады язымыз онгъа да, солгъа
(Хай дощ, буран, рушаємо в путь,
І не дано ж нам ніяк відхилитись від неї).

Можна сказати, що цей чи не найвищий за своєю ліричною експресивністю куплет підсумовує першу частину фольклорного твору, в якій схвильовано й тривожно йдеться про далеку непевну подорож як про чи не єдиний вихід з нестерпної скрути, до якої потрапив вочевидь юний та гарячий житель Акмесджита і його співвітчизники. Його нетерпимість, непримиренність, душевне сум'яття суголомні образу кораблів, над якими тріпочуть вітрила або клубочиться дим.

У наступних куплетах дещо виразніше окреслюються гіркі реалії, що схиляють переселенців зриватися в далеку путь, розкривається драматизм розлуки з рідними людьми. Вочевидь, за море збиралися й рушали переважно молодші люди, а старші радше воліли будь-що лишатися й помирати на батьківській землі. Тож мотив прощання з сім'єю звучить у багатьох кримськотатарських народних емігрантських піснях. Не в одній пісні зустрічаються слова прощального звернення до батьків. Вони часто вкладаються у рядок, фактично тотожний у ряді пісень, хіба що з незначними варіаціями. Причому він здебільшого усічений, внаслідок чого в пісенному плині утворюєть-

ся відчутний ритмічний перебіг, що відповідає присутній тут особливій тривожності. В аналізованій пісні цей рядок звучить так: «Ай, заваллы анайлар, вай атайлар» («Ай, згорьовані матері, ай, батьки»). Тут, як бачимо, на відміну від аналогічного рядка пісні «Кетеджекмиз бу ерден», де фігурує вигук «ах», безпосередній вигук «ай» особливо яскраво переплітається з ідентичними за звучанням завуальованими засобами виразності. Таким чином, тривожне «ай» проймає весь рядок.

У пісні «Ешилъ ада», як і в багатьох інших зразках емігрантського фольклору, наявна апеляція до вишніх сил, висловлюється сподівання на Боже заступництво в час тяжких випробувань та поневірянь. Цей мотив тут не розвивається так розлого й настійно, як, наприклад, у піснях «Имдат ола Мевлядан, агъларым Къырымны» («Хай допоможе Господь, оплакую Крим»), «Аман, Мевлям, къуртар бизни!» («Ой леле, Боже, порятуй нас!»), «Инает Мевлядан: китермиз Къырымдан» («З Божою поміччю лишаємо Крим») чи в епічній оповіді «Кримський дестан»; він подається вкрай тактовно, але все ж, означений лише в одному дворядковому куплеті, він цілком суттєвий і виразний у своєму лаконізмі:

Кокте мелек джыласа ерде сабы,
Эндиден сонъ ярдымджы Къадыр Неби
(Як ангел на небесах оплаче земні страждання,
Тоді, певно, стане нам помічником Божий Вісник).

Картини бідувань, що насуваються на півострів та змушують його мешканців деінде шукати кращої долі, подаються в дальших куплетах. Тут здебільшого використовуються установлені поетичні формули, що трапляються і в інших емігрантських піснях: «Биз кеткен сонъ атайлар тартарлар шарыкъ» («Після нашого відходу батьки натягнуть постолі»); «Минарели джамини кильсеге бизгъан» («Мінаретну мечеть в церкву обернуть») тощо. При використанні таких формул дається

взнаки певна їхня варіативність, а також, що характерно саме для цієї пісні, їхня вписаність у відзначену систему експресивних повторів: «Биз кеткен сонъ атайлар тартарлар шарыкъ» («Після нашого відходу батьки натягнуть постолі»)… – «Биз кеткен сонъ Къырымны зынджырман сызгъан» («Після нашого відходу Крим перемеріють ланцюгами»); «Бельде такъат къалмады, козьде джарыкъ» («В попереку не залишилося моці, блиску в очах»)… – «Беллерде къувет къалмагъан, тизлерде такъат» («В попереках не залишилося сили, в колінах твердості»).

Та незважаючи на такі невтішні картини, все ж таки розвивається в пісні мотив сподівань на краще, вже заявлений у куплеті, де йдеться про уповання на вишні сили:

Тютеп къалгъан оджакълар сёнерми экен,
Татар халкъы хорлыкъкъа конерми экен
(Хай не погаснуть домашні вогнища,
Хай припиняться бідування татар).

Але знову ж таки за характерним для пісні принципом контрасту, що суттєво сприяє бентежності, схвильованості її інтонаційних переливів, цей проблеск надії змінюється неочікуваним і притому вкрай драматичним пуантом. Нашому палкому ліричному героєві, який так поривався за море, звертаючись до кораблів, аби ті підхопили й понесли його в далеку даль (тут можна углядіти певну паралель з образністю й тональністю славетного вірша М. Лермонтова «Парус»), таки судилася розлука з рідним краєм, але розлука іншого характеру. Так само як у першій пісенній строфі, в останній знову зринає топонім Акмесджит. Вказівка на те, що тут виміряли юнакові зріст, недвозначно свідчить, що його забирають до війська. Відтак звернення до батьків із тим, що їм не судилося побачити омріяне весілля рідного сина, помножує й несподівано підсумовує переважно журливий плин усієї пісні:

Акъмесджитте, дживарда ольченди бойым,
Ах, анайым, бабайым, корьмейджек тойым.
(В Акмесджиті, на околиці виміряли мій зріст,
Ах, мамо, тату, не бачити вам мого весілля).

Пісня «Ешиль ада» своєрідна також за ритмічною структурою. В основі своїй вона доволі розмірена – три чотирискладові стопи, кожна з основним наголосом на останньому четвертому складі. Але тільки в першому рядку першої строфи ця розміреність чітко підкреслюється цезурами. Певним чином вона ще увиразнюється в низці рядків відчутним, позначеним цезурою, відокремленням від інших останньої чотирискладової стопи. Відповідних рядків уже не один, а сім. Але десь із середини пісні (після шостої строфи фольклорного твору на одинадцять строф) і ця ознака ритмічного акцентування зникає. Виразно заявлена в першому рядку розміреність не скасовується, вона відчутна й поза участю цезур. Але все ж якщо не ослабленість, то завуальованість ритмічної чіткості, відточеності, що дається взнаки вже після першого рядка й згодом оприявнюється ще більшою мірою, цілком узгоджується з відзначеною емоційною інтенсивністю пісні, її експресивними інтонаційними переливами й притому неухильним наростанням схвильованості й тривожності. Разом з тим, зберегти й означити ритмічну розміреність і водночас по-своєму посилити емоційну насиченість допомагають точні звучні рими. Лише один-єдиний раз прикінцева рима дещо втрачає свою точність і покриває тільки один склад: *сабы – Неби*. Очевидно, це можна пояснити апеляцією до небес, за якої надмірна різкість видавалася б зайвою. Також один-єдиний раз прикінцева рима набуває особливої пишності – стає трискладовою перед двоскладовим редифом і, таким чином, покриває аж п'ять складів: *сёнерми экен – конерми экен*. Це відчутно кореспондується зі щирістю й запальністю висловлюваного в передостанній строфі побажання кращої долі рідному народу. В усіх

інших випадках рими дуже точні, вкрай рідко суфіксальні, здебільшого коренево-суфіксальні чи кореневі, себто цілком огранені й вишукані, та неодмінно покривають два склади: *ада* – *анда*, *ашып* – *къачып*, *будакъ* – *узакъ*, *ёлгъа* – *солгъа* тощо.

Експресивність ліричного викладу також посилюється завдяки промовистому, співзвучному римам звукопису. Уже говорилося про збільшення відчуття рвійної збентеженості завдяки рясності колючого *к* в супроводі жорсткого *л* у перших строфах пісні, про проїнятість жалісливого звернення до батьків безпосереднім та завуальованим вигуком *ай*. В іншому рядку, де йдеться про їхнє бідування, оскільки після розлуки з дітьми лишаються самотніми, також спостерігаємо дуже промовистий звукопис: «атайлар тартарлар шарыкъ» («батьки натягнуть постолі»). Можна сказати, що шаноблива послабленість рими в строфі, де означається звернення до вишніх сил, певною мірою компенсується превалюванням, особливо в другому рядку, рішучого твердого *д*, що разом із доволі поширеним тут впевненим *ы* («Эндиден сонъ ярдымджи Къадыр Неби» – «Тоді допоможе нам Божий Посланець») вочевидь відповідає настійному сподіванню ліричного героя на неодмінне торжество справедливості.

У пісні «Ешиль ада», як і в інших емігрантських піснях, виразними є образні деталі, пов'язані з відтворенням злигоднів і бідувань, що спонукають мешканців зеленого півострова шукати кращої долі десь за морем. Однак ці штрихи подаються вкрай лаконічно й дещо відчутніше помітні у другій половині фольклорного твору. Натомість на перший план тут виходить особлива схвильованість, збентеженість ліричного героя, який поривається покинути рідний край. Та попри палке бажання емігрувати, навіть лишаючи літніх батьків, йому не вдається це зробити, оскільки юнака чекає військова служба. Динамічний образ кораблів, над якими тріпочуть вітрила чи клубочиться дим, образ, що по-

стає в експресивних звертаннях ліричного героя, набуває ознак нездійсненності його сподівань. Потерпання за власну долю невіддільні у сприйнятті юнака від переживань за долю всього рідного народу. Тож не випадкова тут трансформація суб'єкта ліричної оповіді з «я» на «ми». У зв'язку з цим характерне лаконічне, але промовисте звернення до вишніх сил із надією на заступництво й тверде бажання дочекатися кращих часів («Татар халкъы хорлыкъкъа конерми экен» – «Хай припиняться бідування татар»). Доволі вишукане в пісні застосування топоніміки, що характерне для емігрантського фольклору. Топонім Акмесджит, ніби за принципом рондо, символічно зринає в першій та останній строфах.

Передача соціально-побутової достовірності, окреслення фабульних перипетій здійснюються тут за допомогою невимушеної подачі образних штрихів, підпорядкованих насамперед розкриттю душевних переживань і прагнень ліричного героя. Особливий емоційній інтенсивності пісенного плину сприяють контрастні сполучення образів та інтонацій, риторичні звороти, експресивні повтори. Цьому також відповідає вигадлива звукова й ритмічна організація поетичного тексту, зокрема своєрідне поєднання розміреності й виразності в ритмічному малюнку строф, точні й звучні парні рими, промовиста алітерація.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Болат Юс.* Къръм татар йырлары / Юсуф Болат, Ибраим Бахшиш ; передмова Йыр Акъкъында. – Къырым АССР девлет нешритты, 1939. – 150 с.
2. *Велиев А.* Къырымтатар муаджир тюркюлери / Муэлиф ве тертип этиджилер Аблязиз Велиев, Сервер Какура. – Симферополь : Къырымдевокъувпеднешир, 2007. – 204 с.
3. *Квитка К.* Труды Государственного института музыкальной науки (ГИМН). Песни Крыма, собранные и записанные певцом-этнографом

А. К. Кончевским / Климент Квітка // Записки Історико-філологічного відділу Всеукраїнської АН. – Київ, 1925. – Кн. 5. – 12 с.

4. Олесницький А. Песни крымских турак / Алексей Олесницкий / под ред. Вл. А. Гордлевского. – Москва, 1910. – XII (предисловие) + 160 с. – (Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. – Вып. 32).

5. Пасхалов В. Музыкальная структура крымских песен / В. Пасхалов // Песни Крыма / собрания и записаны А. К. Кончевским. – Москва : Гос. изд-во ; Муз. сектор, 1929. – С. 6–9.

6. Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен / собрания В. В. Радловым. – Санкт-Петербург : Издание Императорской академии наук, 1896. – Ч. 7 : Наречия Крымского полуострова. – XVIII + 932 с.

7. Шерфединов Я. Песни и танцы крымских татар / Ягья Шерфединов. – Симферополь : Крымгосиздат; Москва : Гос. муз. изд-во, 1931. – 94 с.

8. Refatov H. Qъгъm tatar jъrlarъ / H. Refatov. – Qъгъm devlet nesriyatъ, 1932. – 52 + 98 b.

SUMMARY

Emigrant songs of the Crimean Tatars came into existence one century before the Ukrainian ones; their appearance and spread were connected with the Crimean Khanate's decline in the late XVIIIth century and the annexation of the latter's territory by Russia. Being in distress on the motherland, which constrained unlucky wanderers to seek the better destiny by travelling to distant places, disquieting and often utterly dangerous voyage, and therefore, the appearance of a ship's image, forming an association with something like a calamity and a fatality – all these are typical artistic actualities of numerous Crimean Tatar folk emigrant songs, e.g., such as *Shu vapurnyn dumany* (*Steam of This Passenger Ship*), *Bursa yapury kelip* (*A Ship Has Arrived from Bursa*), and *Ketejekmen bu yerden* (*Let Us Leave This Land*). Quite singularly and none the less impressively treated are similar images in the song *Yeshil Ada* (*Green Land*).

In the song *Yeshil Ada*, as well as in other emigrant songs, expressive are picturesque details related to reconstructing the ills and life under hatches inducing the green peninsula's inhabitants to look for the better destiny somewhere beyond the sea. However, these particulars are conveyed in absolutely short-spoken way while being more appreciably

outlined in the second part of the folkloric composition. Instead, special perturbation and embarrassment of the lyric character, who strives for leaving the motherland, are put in the forefront. But despite the ardent desire to emigrate, even abandoning elderly parents, he fails to do this, and in place of it, military service was awaiting the young man. The dynamic image of ships with sails spread and the eddying steam above – an image appearing in the lyric character's emphatic appeals – acquires the features of symbol the impracticableness of his expectations. Anguish and sorrows for his own destiny are closely connected in the youth's perception with worrying about the fate of his native people. Therefore, the transformation of the lyric story's subject from *I* to *We* is here nonrandom. Thereby, also characteristic is the laconic, but significant address to the supreme powers in hope to be protected and the every intention to wait for the better days (*Татар халкы хорлыккъа конерми экен – Let the Tatar's Troubles Cease*). The use of toponymy typical of the emigrant folklore is fairly exquisite in this song. The place name *Akmesjit*, as though according to roundel's principle, symbolically appears in the first and the last staves.

Conveying social and living authenticity, outlining plot's peripeteias are brought about in the song by means of the unconstrained rendering of picturesque traits aimed primarily at uncovering emotional experiences and aspirations of a subject of the lyric narration. To particular emotional intensity of the course of the song contribute the contrasting combinations of images and intonations, rhetorical phrases, and expressive iterations. To this also conforms inventive sound and rhythmic organization of poetic text of the folkloric composition, particularly, the singular combination of the measured pace and expressiveness in rhythmic pattern of strophes, exact and sonorous pair rhymes, as well as expressive alliteration.

Keywords: Crimean Tatars' folklore, lyric poetry, emigrant song, theme motifs, poetics.